

A. WINTER, *Patterns of migration and adaptation in the urban transition: Newcomers to Antwerp, c. 1760-1860*, Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Geschiedenis, Onderzoeksgroep Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen, 2007, promotor: Prof. Dr. H. Soly

---

Dit proefschrift onderzoekt het *hoe* en het *waarom* van verschuivingen in migratiepatronen naar Antwerpen tussen 1760 en 1860. Doorheen deze periode veranderde de stad van een regionaal textielcentrum van ongeveer 50.000 inwoners in een internationale havenstad van meer dan 100.000 inwoners. Tegelijk kwamen inkomensstrategieën in het rurale hinterland steeds meer onder druk te staan door processen van grondversnippering, proletarisering en verarming. Bovendien deden zich in de loop van deze periode verscheidene regimewisselingen voor, die telkens zorgden voor diepgaande wijzigingen in de politieke en economische ruimte waarin stad en hinterland opereerden. In het kielzog van deze veranderingen nam het volume van inwijkelingen uit de provincie Antwerpen sterk toe, terwijl ook nieuwe groepen immigranten uit verder afgelegen gebieden hun weg vonden naar de zich ontwikkelende metropool. De precieze relatie tussen transformaties in de stedelijke sociaaleconomische structuur en wijzigingen in migratiepatronen vormt de centrale onderzoeksfocus van dit proefschrift. In het bijzonder staat de vraag centraal in welke mate bestaande en nieuwe patronen van migratie

zich aanpassen aan veranderingen in de stedelijke vraag naar arbeid. Deze vraagstelling sluit rechtstreeks aan bij het hernieuwde debat omtrent de relatie tussen migratie en verstedelijking tijdens de transitie van pre-industriële naar industriële samenleving. In tegenstelling tot een oudere historiografie (en sociologie) die grootschalige migratie van het platteland naar de steden voorstelde als een nieuwigheid in het kader van negentiende-eeuwse modernisering, hebben een reeks recente casestudies de veronderstelde discontinuïteit van stedelijke migratiepatronen in de lange negentiende eeuw in vraag gesteld.¹ Door een context van diepgaande economische, politieke en sociale transformaties te combineren met een langetermijnperspectief, beoogt de Antwerpse casestudie een bijdrage te leveren tot een beter inzicht in de dynamiek van continuïteit en verandering van migratiepatronen tijdens de lange negentiende eeuw, en tot een beter begrip van de rol van migratie als een overlevingsstrategie in een periode van structurele maatschappelijke verandering.

Met behulp van casestudies en theorievorming uit de historische en sociologische literatuur wordt in het proefschrift een geïntegreerd verklaringsmodel gepresenteerd waarin migratiepatronen beschouwd worden als dynamische systemen, die geënt zijn op voorwaarden op macroniveau (vraag en aanbod van arbeid), mesoniveau (sociale netwerken en informatiestromen) en microniveau (huishoudelijke en individuele kenmerken). Hoewel hun systeemdynamisch karakter bestaande migratiepatronen een zekere veerkracht verleent, impliceert hun afhankelijkheid van voorwaarden op macroniveau een inherente kwetsbaarheid ten aanzien van structurele maatschappelijke veranderingen. Vandaar dat de theoretische verkenning van dit proefschrift uiteindelijk de "snelheden van verandering" (de *speeds of change*) vooropstelt als centraal heuristisch concept, dat zoekt naar de mate waarin *verschillende* groepen migranten er al dan niet in slaagden hun migratiegedrag aan de veranderende mogelijkheden en beperkingen van de lange negentiende eeuw aan te passen.

Als bronnenmateriaal is een beroep gedaan op een veelheid van nominale seriële bronnen, zoals volkstellingen, bevolkingsregisters, vreemdelingenregisters, inwijking- en uitwijkingregisters en hospitaalregisters, die gecombineerd werden met meer kwalitatieve informatie uit onderstandswoonstdossiers. Door middel van verscheidene representatieve steekproeven

---

¹ Zie onder meer J.H. Jackson, *Migration and urbanization in the Ruhr Valley, 1821-1914*, Atlantic Highlands, 1997; S. Hochstadt, *Mobility and modernity: migration in Germany, 1820-1989*, Ann Arbor, 1999; C. Pooley & J. Turnbull, "Migration and urbanization in North-West England: A reassessment of the roles of towns in the migration process" in: D. Siddle (ed.), *Migration, mobility and modernization*, Liverpool, 2000, pp. 186-214.

werden gegevens verzameld over een totaal van 23.000 inwijkelingen tussen 1760 en 1860, wat het mogelijk maakte om veranderingen in de sociale kenmerken van immigranten en hun verblijfspatronen doorheen de tijd in kaart te brengen. Op basis van deze gegevens werden eerst en vooral de belangrijkste kenmerken van de stedelijke migratiepatronen van de tweede helft van de achttiende eeuw gereconstrueerd, toen Antwerpen nog een regionaal textielcentrum was. Vervolgens werden de vele verschuivingen in migratiepatronen in de loop van de turbulente eerste drie decennia van de negentiende eeuw geanalyseerd, tijdens dewelke regimewisselingen hand in hand gingen met een radicale omvorming van de stedelijke economische structuur en met belangrijke rurale crises. Tot slot werd de oefening herhaald voor de periode 1850-1855, om zo de implicaties van de omvorming tot havenstad op langere termijn te onderzoeken, en ook de gevolgen van de crisis van de jaren 1840 op de Antwerpse migratiepatronen te evalueren.

1. VIJF BELANGRIJKE INZICHTEN

De analyse van continuïteit en verandering in de Antwerpse migratiepatronen van voor, tijdens en na haar omvorming van pre-industriële textielstad tot negentiende-eeuwse metropool, levert vijf belangrijke inzichten op. Allereerst is er de vaststelling dat Antwerpen als expanderende havenstad substantieel meer mogelijkheden bood voor nieuwkomers dan als regionaal textielcentrum. Terwijl migranten het leeuwendeel van het groeiend aantal havengerelateerde jobs voor hun rekening namen, bleef het merendeel van de autochtone arbeiders geconcentreerd in de verzwakte industriële sectoren. Het 'migrantvriendelijke' karakter van de Antwerpse conversie is deels toe te schrijven aan de specifieke kenmerken van een havenconomie, maar daarnaast blijken ook 'padafhankelijke' patronen van arbeidsmarktsegmentatie een belangrijke rol te hebben gespeeld. Reeds in de achttiende eeuw waren autochtone arbeiders voornamelijk in de textielsector geconcentreerd, terwijl inwijkelingen ook toen al hoofdzakelijk in de diensten- en transportsector terug te vinden waren. Deze bestaande patronen van arbeidsmarktsegmentatie plaatsten migranten in een betere uitgangspositie om de groeiende mogelijkheden in havengerelateerde werkgelegenheid te benutten, terwijl de voornamelijk autochtone ex-textielwerkers de zwaarste kosten droegen van de ineenstorting van de textielnijverheid. Omgekeerd, en dit vormt de tweede belangrijke conclusie, was de permanente instroom van nieuwkomers een noodzakelijk glijmiddel van economische transformatie, en een essentiële

voorwaarde om structurele tekorten op de snel veranderende arbeidsmarkt te ondervangen: terwijl de textielcrisis voornamelijk werd gedragen door de autochtone bevolking, werd de Antwerpse haven voornamelijk door immigranten uitgebouwd.

Ook voor migranten was de situatie echter niet noodzakelijk rooskleurig, zo leert ons een derde vaststelling. Het merendeel van de nieuwe havengereleerde jobs was immers bij uitstek erg onregelmatig en instabiel. Hoewel de totale stedelijke werkgelegenheid toenam, zorgde de marginalisering van rurale bestaanswijzen voor een sterke toevloed van plattelandsmigranten, zodat de opnamecapaciteit van de stedelijke arbeidsmarkt onder toenemende druk kwam te staan – in het bijzonder na de crisis van de jaren 1840. Terwijl een eerste fase van havenexpansie tijdens de jaren 1820 hand in hand was gegaan met een groeiend aantal migranten en een stijgend vestigingsoverschot, was migratie naar Antwerpen tegen het midden van de negentiende eeuw voor velen een zeer tijdelijke aangelegenheid geworden. Een verdere groei van het migratievolume, een daling van de gemiddelde verblijfsduur, een afname van terugkeermigratie en een toenemend volume aan interstedelijke mobiliteit, waren de symptomen van verslechterende rurale perspectieven enerzijds en verminderde mogelijkheden tot permanente stedelijke vestiging anderzijds, wat zorgde voor een radicale omvorming van de individuele migratie-ervaring.

De veranderende mogelijkheden en beperkingen sorteerden echter niet voor alle migranten hetzelfde effect – en dit is meteen de vierde conclusie. De manoeuvreerruimte van (potentiële) migranten om zich aan te passen aan veranderingen in de economische structuur van zowel herkomst als bestemming werd enerzijds bepaald door hun vaardigheden, middelen en scholing, maar werd anderzijds ook in sterke mate beïnvloed door het ruimtelijke informatieveld waarin zij opereerden, in het bijzonder door de sociaal gemedieerde toegang die zij al dan niet hadden tot kanalen van migratie-informatie. Een belangrijk onderscheid op dit vlak was dat tussen 'brede' en 'smalle' migratiecircuits, een onderscheid dat verwijst naar de mate waarin de gebruikte kanalen van migratie-informatie ruimtelijk verankerd waren in sterk verweven netwerken van commerciële, juridische, politieke, culturele en sociale interacties zoals die tussen een stad en haar *bassin démographique*.² Migreren via brede circuits die sterk ingebed waren in sociale

---

² De term werd gemunt door Jean-Pierre Poussou, en gedefinieerd als "un ensemble de communes qui constitue en quelque sorte le 'domaine réservé' d'une ville; dans cette zone, elle attire en permanence plus d'immigrants que n'importe quelle autre ville": J.-P. Poussou, "Mobilité et migrations" in: J. Dupâquier (ed.), *Histoire de la population française*, Paris, 1988, vol. 2, p. 116. Ruimtelijk overlapt dit demografisch bassin grotendeels met het

connecties en regionale migratietradities had als voordeel dat de migrant in kwestie kon terugvallen op sociale netwerken bij het zoeken naar werk of het overbruggen van tijdelijke werkloosheid. Terwijl brede circuits de kans op langdurige vestiging verhoogden, hielden zij echter ook een beperking van alternatieve migratiestrategieën in, omdat zij meestal erg exclusief gericht waren op één bepaalde bestemming – zoals een regionale hoofdstad – en omdat de economisch kwetsbare positie van de migranten in kwestie het niet toestond zich ver buiten de vangnetten van sociale en familiale netwerken te begeven. Migrantengroepen die opereerden binnen een bredere geografische horizon en/of toegang hadden tot meer gespecialiseerde 'smalle' informatie- en migratiecircuits zoals handelsfirma's, de ambtenarij of ambachtsorganisaties, hadden veel meer ruimte om verschillende migratieopties tegenover elkaar af te wegen en een positieve keuze te maken. Deze verschillen in manoeuvreerruimte zorgden voor zeer verschillende 'snelheden van verandering' waarmee verschillende groepen migranten reageerden op veranderende mogelijkheden en beperkingen: snelle aanpassing in het geval van smalle circuits, trage aanpassing in het geval van brede circuits. Terwijl langeafstandsmigranten de Antwerpse scène opkwamen en verlieten in functie van heel specifieke en gespecialiseerde mogelijkheden en zodoende het stedelijke migratieveld permanent hertekenden in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw, zorgde de permanente onderstroom van regionale migrantengroepen voor een uitgesproken continuïteit van het *bassin démographique*, dat net als in de achttiende eeuw voornamelijk de huidige provincie Antwerpen en aangrenzende gemeenten bleef beslaan. Deze verschillende migratiecircuits en de ermee verbonden verblijfspatronen dicteerden ook andersoortige verhoudingen tot de stedelijke samenleving, bijvoorbeeld op het vlak van woonpatronen en huwelijksgedrag: sterk vermengd in het geval van de meeste regionale migrantengroepen, maar relatief gedissocieerd in het geval van hun langere-afstand-tegenhangers. De mate waarin bepaalde migratiecircuits vervlochten waren met de stedelijke samenleving was dus niet noodzakelijk een maat voor migratiesucces, maar ook of zelfs vooral een indicatie van de afwezigheid van alternatieven. Goed geïntegreerd zijn, was met andere woorden een erg gemengde 'zegen', die de werkelijk succesvolle groepen, zoals buitenlandse groothandelaars, niet nodig hadden.

De vijfde en laatste belangrijke conclusie vestigt de aandacht op de graad van aanpassing en selectiviteit die zelfs in het geval van regionale migratiecircuits opmerkelijk bleef. Hoewel hinterlandmigratie gekenmerkt werd door

---

'stedelijke verzorgingsgebied', cf. B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden: Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk, ca 1750-1790*, Brussel, 1999, pp. 35-40.

een sterke ruimtelijke continuïteit, vertoonden de ermee verbonden patronen duidelijke tekenen van aanpassing en transformatie op middellange termijn – zoals een verschuivende sekseratio in het voordeel van mannen. Niettegenstaande het groeiende onevenwicht tussen push- en pullfactoren bleef migratie doorheen de eerste helft van de negentiende eeuw een uiterst selectieve aangelegenheid. Zelfs in periodes van diepgaande rurale crisis bestonden de Antwerpse inwijkelingen voor het merendeel uit jonge en alleenstaande volwassenen, die het best uitgerust waren om de beperkte stedelijke mogelijkheden te benutten, en die permanent nieuwe aanpassingsstrategieën ontwikkelden in een immer beperkende omgeving. De implicatie van deze volgehouden selectiviteit, is dat migratie slechts als aanpassingsstrategie kon fungeren voor een zeer kleine minderheid. Voor het overgrote deel van de slachtoffers van de sociale transformaties van de lange negentiende eeuw, was migratie naar de steden duidelijk geen optie.

2. BESLUIT

Wat heeft de Antwerpse casestudie ons nu bijgebracht over de mogelijkheden en beperkingen van migratie als aanpassingsstrategie in de context van de diepgaande sociaaleconomische transformaties van de lange negentiende eeuw, en bij uitbreiding misschien ook van de hedendaagse snel veranderende wereld? Mogelijk de belangrijkste vaststelling is het grote belang van sociale connecties, processen en patronen: migratie is allesbehalve een louter economisch, individueel of rationeel fenomeen, maar verloopt via sociale processen en connecties die bepaalde groepen en herkomstgebieden verbinden met specifieke bestemmingen en inkomensactiviteiten. De implicatie is dat migratiepatronen gestuurd worden door een bepaalde voorgeschiedenis, ondersteund door de positieve feedback van sociale netwerken. Daarnaast is migratie een bij uitstek heterogeen proces, dat *verschillende* groepen in verschillende graden van succes via specifieke circuits met bepaalde bestemmingen en jobs verbindt. Eerder dan te discussiëren over de mate van continuïteit en verandering in stedelijke migratiepatronen tijdens de lange negentiende eeuw, is het zinvoller om migratiepatronen als padafhankelijke en dynamische systemen te beschouwen, waarbinnen de sociale transformaties van de lange negentiende eeuw ongelijke 'snelheden van verandering' teweegbrachten: terwijl sommige migranten snel en adequaat konden inspelen op nieuwe mogelijkheden over relatief lange afstanden, bleef de manoeuvreerruimte van anderen begrensd binnen de eeuwenoude circuits van

regionale migratie. Deze verschillen dicteerden een belangrijk onevenwicht in de betekenis van migratie als aanpassingsstrategie, en bij uitbreiding in de verdeling van de kosten en baten van structurele sociale transformatie.

Anne Winter
anne.winter@vub.ac.be